

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ УЧНІВ ПІД ЧАС ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УРОКАХ БІОЛОГІЇ

У статті розкрито проблему самореалізації учнів під час проєктної діяльності на уроках біології. Відзначається, що існує проблема вдосконалення технологій, форм, методів навчання, що забезпечують розвиток ініціативності, активності, креативності, самостійності учнів. Акцентується увага на тому, що самореалізація учнів як шлях до формування компетентності в системі проєктного навчання включає: пошукову, дослідницьку, аналітичну, виконавську, комунікативну та рефлексивну діяльність. Обґрунтовуються критерії, компоненти та рівні самореалізації учнів, що відображають ступінь розкриття пізнавальних можливостей, мотиваційної складової процесу навчання, перспектив саморозвитку, самовдосконалення, самоактуалізації в ході створення учнями творчого освітнього продукту.

Ключові слова: самореалізація, компетентність, пізнавальна діяльність, проєктна діяльність, урок біології, мотивація, рівні самореалізації, методи навчання.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначається про необхідність підвищення ефективності освітнього процесу на основі впровадження досягнень психолого-педагогічної науки, педагогічних інновацій, інформаційно-комунікаційних технологій у сучасній школі, що має забезпечити умови розвитку й самореалізації кожної особистості (*Національна доктрина розвитку освіти України, 2012*).

У законі України «Про освіту» зазначається, що метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток особистості, яка має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації (*Закон України «Про освіту», 2017*).

Про необхідність надання учням можливості успішної самореалізації шляхом оновлення змісту освіти, заснованому на формуванні компетентностей, потрібних у суспільстві, наголошується в концепції Нової української школи (*Концепція Нової української школи, 2016*).

Сучасні підходи до формування компетентної, самостійної, відповідальної особистості орієнтують педагогів на пошук методичного інструментарію, який би забезпечив створення умов для особистісного зростання учнів, можливість знаходити оригінальні

рішення, адаптуватися до нових обставин, креативно мислити, працювати в групі, гармонійно взаємодіяти з усіма суб'єктами творчого освітнього середовища.

Однак, останнім часом в освіті приділяється увага перспективам самореалізації учнів здебільшого у творчій діяльності. Проте технології, форми, методи, прийоми навчання, що сприяють максимальному розкриттю ініціативності, активності, креативності, самореалізації учнів, залишаються недостатньо теоретично обґрунтованими й не дослідженими.

Аналіз актуальних досліджень. Обґрунтування самореалізації учнів через процеси евристичної і креативної діяльності та їх впливу на динаміку розвитку учнів представлено в роботах В. Алфімова, В. Андрєєва, І. Беха, Л. Бурої, І. Іванова, В. Кан-Калика, М. Нікандрова, В. Сухомлинського та ін.

Проблемі самореалізації в контексті творчої та пізнавальної діяльності учнів в умовах особистісно орієнтованого навчання присвячено праці вітчизняних науковців – В. Андрєєва, А. Бойко, Ж. Воронцової, Н. Громовой, В. Жарікова, І. Зязюна, І. Іванова, Л. Когана, Н. Комісаренко, М. Лазарева, Л. Левченко, В. Лозової, В. Муляра, Л. Рибалко, Л. Сохань, Н. Тарасевич та ін.

Визначальними ознаками самореалізації особистості, на думку українських і зарубіжних учених (А. Адлер, І. Бех, І. Ісаєв, О. Коберник, В. Маралов, А. Маслоу, Є. Потапчук, К. Роджерс, О. Сухомлинська, В. Франкл, К. Чорна та ін.), є прагнення людини досягти успіху в діяльності, подолати проблеми, реалізувати потреби й мотиви саморозвитку та самовдосконалення. Науковцями з'ясовано, що самореалізація особистості як комплексна категорія складається із самоактуалізації, самопізнання та саморозвитку як шляху накопичення пізнавального досвіду й набуття учнями особистісних якостей.

Особливого значення в освітньому процесі набуває проектна діяльність учнів. Цій проблемі присвячені праці сучасних українських дослідників (В. Аніщенко, І. Дичківська, І. Єрмаков, А. Кіктенко, О. Коберник, Л. Мартинець, Ю. Момот, О. Пехота, С. Ящук, та ін.), зарубіжних науковців (Т. Гречухіна, Дж. Джонсон, М. Епштейн, І. Зимня, П. Лернер, Дж. Пітт, Є. Полат, А. Флітнер, П. Фрейре, Д. Хопкінз та ін.). Науковцями розроблено принципи, форми, види, етапи організації проектної діяльності учнів. На думку дослідників, проектне навчання під час освітнього процесу підвищує успішність, сприяє активізації пізнавальної діяльності, самостійності, формуванню

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2022, № 1 (115)
компетентності. Однак, дидактичний аспект проектного навчання в
контексті самореалізації учнів потребує подальшого дослідження.

Мета статті полягає в обґрунтуванні сутності самореалізації учнів
на уроках біології під час проектної діяльності.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз психолого-
педагогічної, науково-методичної літератури, узагальнення,
систематизація – для розкриття змісту основних понять, підходів,
моделей досліджуваних явищ; емпіричні: педагогічне спостереження
та аналіз навчальної діяльності учнів під час виконання проектів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес
самореалізації учнів розглядається педагогічною наукою як спосіб
втілення існуючих бажань, пізнавальних потреб, знань, умінь,
навичок, схильностей, особистісних потенціальних можливостей у
процесі навчання. Індивідуальна складова самореалізації полягає у
становленні уявлень про себе, власні здібності, а також шляхи й
методи досягнення освітнього результату.

Л. Левченко пояснює процес самореалізації як «свідомий
процес розгортання та зростання сутнісних сил людини, зокрема
дитини, підлітка, юнака: її задумів, творчих здібностей, умінь, потреб,
мотивів, життєвих цінностей» (Левченко, 1999, с. 8).

Такої самої думки дотримується Ж. Воронцова, яка визначає
самореалізацію особистості як «свідомий процес найбільш повного
розкриття і зростання потенційних і спонукально-мотиваційних
сутнісних сил людини, що приводить до самоствердження власного
«Я» (Воронцова, 2007, 2008). Компетентнісний аспект розкрито
В. Зарицькою, яка розглядає процесуальну та результативну складову
самореалізації особистості у щоденному житті та набутті компетенцій,
під час включення у творчу особистісно значущу діяльність (Зарицька,
2006). Самореалізацію як процес подолання суперечностей між «Я»-
ідеалом і «Я»-реальністю обґрунтовує С. Гармаш (Гармаш, 2004).

Самореалізація учнів під час проектної діяльності полягає в тому,
що в них формується мотивація на успіх, прагнення досягти мети,
адекватна самооцінка, рефлексія в атмосфері індивідуальної або
командної роботи і співробітництва, під час якого цінується
індивідуальний внесок кожного учасника в процесі вирішення
поставленого завдання, що сприяє розкриттю творчого потенціалу учнів і
примноженню знань. Під час проектної діяльності системоутворю-
вальною дидактичною одиницею освітнього процесу є значуща для учнів
проблема, вирішення якої сприяє набуттю ключових компетентностей.

Розглядаючи зміст компетентностей, представлених у концепції Нової української школи, серед яких спільними є: уміння висловлювати думку усно і письмово, критичне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, виявляти ініціативу і творчість, уміння вирішувати проблеми, оцінювати ризики та приймати рішення, здатність співпрацювати в команді, уміння конструктивно керувати емоціями, необхідно зазначити, що перераховані вміння інтегруються в проєктній діяльності (*Нова українська школа, 2016*).

Самореалізація учнів у системі проєктного навчання учнів включає: пошукову, дослідницьку, аналітичну, виконавську, комунікативну та рефлексивну діяльність.

Пошукова діяльність учнів ґрунтується на вміннях бачити проблему, формулювати мету, завдання, гіпотезу проєкту, планувати діяльність, брати участь у розробці стратегій дослідження на основі власних мотивів, пізнавальних потреб та інтересів. Для ефективної організації пошукової діяльності доречно застосовувати евристичні та інтерактивні методи, що сприяють творчій самореалізації учнів. Метод «мозкового штурму» стимулює генерацію ідей, їх обговорення та звуження кола пошуку рішень проблеми проєкту. Метод евристичних запитань застосовують для визначення мети, завдань, аналізу інформації щодо проблеми та планування етапів діяльності. Метод асоціацій заохочує висловлювати продуктивні ідеї та встановлювати взаємозв'язки між її складовими, учні мають можливість втілити пізнавальний досвід творчої діяльності та створити нові асоціативні зв'язки, що сприятиме вирішенню проблеми.

Дослідницька діяльність учнів під час виконання проєктів забезпечує формування вмінь і навичок експериментальної роботи для вирішення стратегічних завдань проєкту, вмінь проводити дослідження та спостереження за об'єктами живої природи, процесами їхньої життєдіяльності, здійснювати моніторинг біологічних систем. На продуктивність дослідницької діяльності учнів впливає раціональний відбір методів навчання.

Метод конкретних ситуацій орієнтує учнів на вирішення проблеми проєкту в процесі аналізу отриманих експериментальних або інформаційних даних, характеристик біологічних систем, наслідків впливу різних чинників, взаємодії з навколишнім і внутрішнім середовищами, установлення причинно-наслідкових зв'язків. Учні осмислюють проблемну ситуацію проєкту, її складові, умови, наслідки та моделюють шляхи її розв'язання.

Метод інверсії (пошук варіантів від протилежного) спрямований на дослідження шляхів вирішення завдань проєкту в нових протилежних напрямках, що розвиває нелінійне мислення, діалектичний підхід, допомагає знаходити несподівані, оригінальні, творчі рішення проблем. Метод створення проблемної ситуації змушує учнів мислити нестандартно, витратити зусилля на розв'язання протиріч між теоретично можливими шляхами розв'язання проблеми та практичною нездійсненністю; між наявними знаннями і способами діяльності, якими володіють учні та новими даними, які слід пояснити на основі цих знань; між практично досягнутим результатом виконання завдання проєкту і відсутністю в учнів знань для теоретичного обґрунтування. Здійснення проблемного впорядкування, що дозволяє виділити комплекс проблемних ситуацій, характеристику, їх типологію, наслідки, способи розв'язання, можливе шляхом проблемного аналізу. Отримання оригінального бачення проблеми, акцентування уваги на окремих властивостях предмету дослідження відбувається за допомогою методу фокусування.

Метод організованих стратегій допомагає стимулювати генерацію ідей або стратегій, подолати інерцію мислення, розвинути евристичність і креативність, відійти від стереотипів та традиційного шляху вирішення проблем проєкту. Самореалізація учнів під час дослідницької діяльності відбувається як практико-орієнтований процес, що потребує мобілізації знань та самоактуалізації як шляху досягнення мети.

Аналітична діяльність проявляється в здатності визначати структуру проєкту, порівнювати результати та гіпотезу, узагальнювати результати, здійснювати синтез отриманих даних, робити висновки. Самореалізація учнів під час аналітичної діяльності полягає в самокорекції, саморегуляції, самоконтролі та є продуктивним процесом розкриття сутнісних сил учнів. Ефективність аналітичної діяльності забезпечується педагогічним супроводом учителя, який передбачає дієвий арсенал методів навчання.

Метод порівняння ґрунтується на зіставленні біологічних систем або їх компонентів, явищ, процесів, що дає змогу визначити їх специфіку, особливості та умови функціонування. Метод аналогій дозволяє виявити схожість між двома біологічними об'єктами, процесами для пояснення їхньої сутності. Метод ранжування застосовується для аналізу цілей і завдань проєкту, опису біологічних систем відповідно до ступеня прояву ознак. Метод парадоксу передбачає розгляд біологічних процесів, явищ

із нетрадиційних позицій, які відрізняються від загальноприйнятих уявлень. Метод декомпозиції надає можливість розділити будь-які складні явища та процеси на компоненти, що сприяє більш ґрунтовному аналізу кожної складової. Застосування гіпотетичного методу доречно під час висунення, обґрунтування і доказу гіпотез проєкту. Спочатку розглядається широке коло проблем та питань, які потім зводяться до однієї гіпотези. Логічним продовженням є метод пошуку закономірностей, стійких взаємозв'язків у біологічних або зв'язку між явищами та процесами. Упорядкування біологічних об'єктів дослідження відповідно до характеристик та істотних ознак здійснюється методом класифікацій. Даний метод доповнюється системним аналізом характеристик, структури біологічних систем, її функцій, процесів, взаємодії з навколишнім та внутрішнім середовищами.

Виконавська діяльність є центральним компонентом самореалізації учнів під час виконання проєктів, забезпечує формування ключових компетентностей, а саме: здатність вирішувати загальнонавчальні (пошук, аналіз, синтез, порівняння тощо) та предметні (опис біологічних систем, їх класифікація, спостереження, проведення досліджень тощо) завдання в процесі проєктної діяльності.

Сьогодення потребує від здобувачів освіти цифрової компетентності, застосування інформаційно-комунікаційних технологій, здатності до самоконтролю, умінь приймати рішення та готовності нести за них відповідальність, а також усвідомлювати особистісну та соціальну значущість власної діяльності. Під час проєктної діяльності учні будують моделі, які відображають сутність дослідження, істотні властивості аналізованого біологічного об'єкту, процесу, явища за допомогою методу моделювання. Підготовка передбачень стосовно вірогідного, потенційного та бажаного майбутнього розвитку біологічних систем здійснюється шляхом прогностичного аналізу.

Самореалізація учнів на даному етапі включає праксеологічний аналіз, самодіагностику змісту проєктної діяльності, її оптимізацію з метою реалізації намічених цілей. Перевірка правильності ходу дослідження біологічного об'єкту відбувається методами індукції та дедукції, що сприяє створенню повного уявлення щодо відповідності отриманого результату теоретичній моделі.

Комунікативна діяльність учнів включає знання умов, способів взаємодії з оточуючими та подіями, навички роботи у групі, виконання своєї ролі в колективі під час виконання проєкту, уміння презентувати

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2022, № 1 (115)
свої здобутки, вести дискусію, толерантно сприймаючи відмінні думки, активно включаючись в освітнє середовище.

Особистісна самореалізація на комунікативному рівні спрямована на засвоєння способів духовного, інтелектуального саморозвитку, культури мислення й поведінки, емоційної саморегуляції, креативних навичок продуктивної діяльності. Комунікативна діяльність орієнтована на те, щоб зміст проєкту став джерелом для самостійного пошуку вирішення проблеми, а учні обирали ефективні форми спілкування, методи і прийоми роботи для виконання спільного завдання.

Результативна комунікація учнів характеризується досягненням взаєморозуміння між членами групи, кращим усвідомленням проблемної ситуації і предмета спілкування, що сприятиме досягненню результату, вирішенню проблем, забезпечує якісний освітній продукт з оптимальними витратами ресурсів. Діяльність, організована в такий спосіб забезпечить формування комунікативної компетентності.

Самореалізації учнів під час проєктної діяльності на даному етапі сприяє впровадження інтерактивних, дискусійних методів навчання: «круглий стіл», «кейс-метод», «засідання експертної групи», «форум», «панельна дискусія», «дебати», «акваріум», «засідання суду», метод рольової гри, «снігова куля» тощо.

Комунікативна діяльність ґрунтується на принципах: продуктивної взаємодії, позитивної взаємозалежності, особистої звітності, рівної участі кожного учня.

Рефлексивна діяльність учнів стимулює розвиток здатності до самоорганізації, самоактуалізації, самоосвіти, самопізнання, самооцінки, прояву творчої активності, самовираження. Рефлексія здійснюється шляхом виходу в надситуативну позицію щодо процесу усвідомлення якості та ефективності власної діяльності над проєктом.

У компетентнісній парадигмі рефлексія є цілеспрямованим інструментом розвитку самосвідомості, самовизначення й самореалізації учнів. Рефлексивно-гуманістична практика в умовах особистісно-орієнтованого навчання потребує педагогічної фасилітації, педагогічного супроводу, спрямованого на захист і підтримку індивідуальності кожного учасника освітнього процесу, що спонукає до осмисленого виконання проєкту. Провідну роль під час рефлексивної діяльності виконує метод аксіологічного аналізу, який забезпечує формування системи самооцінювання діяльності, ситуацій із позицій усвідомленої системи цінностей.

В умовах проєктної діяльності учнів процес рефлексії втілюється під час самоконтролю, самооцінки і є проявом критичної самосвідомості. Якість освітнього продукту (проєкту) визначається саме через самоконтроль та самооцінку і не обмежується перевіркою виконаних завдань, засвоєних знань, вироблених умінь і навичок. Рефлексія ставить найбільш важливу мету – розвиток умінь бачити нові проблеми після виконання проєкту, аналізувати власний пізнавальний досвід та подальший шлях самореалізації. На даному етапі важливо розвивати у школярів уміння критично оцінювати свою діяльність, здійснювати самоперевірку, контролювати продуктивність рішень, знаходити помилки та шляхи їх усунення.

Рефлексивна діяльність учнів як завершальний етап самореалізації під час проєктного навчання сприяє побудові суб'єкт-суб'єктних відносин, коли вчитель і учень стають партнерами в освітньому процесі. Між учнями формується навчальне співробітництво під час співпраці в групах, вони розвивають позитивну взаємозалежність, допомагають один одному, навчаються взаємодіяти для досягнення мети, розвивають міжособистісні стосунки. Під час аналізу якості такої взаємодії, як результату інтеграції діяльності учасників проєкту – колективу, здатного до самоорганізації, можливим є створення рекомендацій щодо ролі кожного учня й залучення його до конкретної діяльності.

Структуру самореалізації учнів під час проєктної діяльності складають компоненти: мотиваційно-цільовий, змістовий та результативний.

Мотиваційно-цільовий компонент відображає усвідомлення учнями мети, завдань, проблеми проєкту, його місця в системі знань з біології. Мотиваційна складова може включати як зовнішні, так і внутрішні мотиви, однак у процесі виконання проєктів мотиваційне поле може змінюватися, що є критерієм рівня самореалізації учнів. Успішність самореалізації залежить від сформованості внутрішніх мотивів, які є спонукальною силою діяльності.

Змістовий компонент включає такі складові, як сформований поняттєвий апарат проблеми дослідження, усвідомлена проблема проєкту, установлені міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки. Даний компонент відображає ступінь сформованості біологічної компетентності учнів, а саме:

- системність біологічних знань;
- знання біологічних теорій, концепцій, правил, законів, закономірностей;

- уміння розрізняти побутові уявлення та наукові факти;
- уміння бачити проблему, виділяти її складові;
- уміння вирішувати проблеми в межах біологічних знань;
- здатність установлювати зв'язок між теорією та практикою;
- знання з біології для розв'язання практичних завдань;
- уміння формулювати мету, планувати та проводити біологічні дослідження;
- уміння застосовувати лабораторне обладнання та прилади;
- готувати звіти та презентації проєкту, використовуючи засоби мультимедійних технологій.

Результативний компонент відображає рівень самореалізації учнів під час виконання проєктів, що є ознакою ефективності цілездійснення, задоволення пізнавальних потреб і мотивів, самоактуалізації (розгортання сутнісних сил учнів), самоорганізації, самовизначення, рефлексії.

Критерії самореалізації учнів під час проєктної діяльності визначено відповідно до:

- 1) знаннєвого потенціалу учнів, їх компетентності (рівень знань з біології та споріднених наук, предметні вміння та навички);
- 2) особливостей пізнавального процесу (мотиви, цілепокладання та цілездійснення, пізнавальний інтерес, пізнавальна активність та самостійність);
- 3) особистісних характеристик (самокорекція, саморегуляція, самоконтроль діяльності, саморозвиток, самопізнання, самовдосконалення, самовираження, самопрезентація, самоактуалізація).

Ступінь самореалізації старшокласників під час виконання проєктів встановлено на основі критеріїв за такими рівнями: репродуктивний, алгоритмічний, конструктивний, творчий.

Для учнів із репродуктивним рівнем самореалізації притаманні ускладнення під час визначення мети, завдань, проблеми, гіпотези проєкту. Учні демонструють дискретні знання з біології, низький рівень пізнавальної активності, обмеженість у розкритті своїх пізнавальних можливостей та здібностей, ситуативний пізнавальний інтерес, здебільшого зовнішня мотивація, нерозвиненість комунікативних умінь, самокорекція діяльності не виражена.

Алгоритмічний рівень самореалізації виявляється в учнів, які здатні визначити мету, завдання, проблему, гіпотезу проєкту за зразком. Учні, у цілому, орієнтуються в навчальному матеріалі з біології, мають середній рівень пізнавальної активності, прагнуть

розкрити свій пізнавальний досвід та здібності, мають не стійкий пізнавальний інтерес та переважно зовнішню мотивацію, здатні до комунікації задля вирішення спільної проблеми, мають бажання до самовдосконалення, проте не розвинене самоуправління діяльністю.

Конструктивний рівень самореалізації школярів характеризується тим, що для визначення методології дослідження потребують контролю вчителя. Демонструють знання з біології та споріднених наук на достатньому рівні, розуміють власний пізнавальний потенціал та прагнуть поглиблення знань, умінь, набуття компетентностей. Процес самореалізації все ще залежить від впливу вчителя, пізнавальний інтерес більш стійкий, розкриття здібностей учнів підпорядковується зовнішнім обставинам. Учні найчастіше проявляють пізнавальну активність, адекватно оцінюють свої досягнення та можливості, здатні до самокорекції, саморегуляції діяльності, самоконтролю. Спостерігається тенденція до прояву евристичності під час аналізу інформації. Учні продуктивно спілкуються з однокласниками, відповідально виконують завдання під час командної роботи.

Для учнів з творчим рівнем самореалізації властиві: усвідомлене визначення мети, завдань, проблеми, гіпотези проєкту. Учні мають стійкий пізнавальний інтерес, виражену мотивацію учіння, високий рівень пізнавальної активності та самостійності у навчальній діяльності і поведінці. Вони здатні до глибокого аналізу проблеми дослідження на основі ґрунтовних знань з біології та споріднених наук, пошуку оптимальних шляхів її розв'язання. Під час виконання проєкту школярі не потребують контролю з боку вчителя, на основі здатності до саморегуляції діяльності, самоконтролю, самооцінки, упевнено рухаються до реалізації мети – створення оригінального освітнього продукту. Учні мають прагнення до саморозвитку, самопізнання й самовдосконалення, проявляють уміння самовираження, самопрезентації, адекватно оцінюють свої можливості та правильність свого пізнавального шляху, розвинені комунікативні вміння й особистісні якості, як і здатність до самоактуалізації.

Висновки. Характер самореалізації учнів під час проєктної діяльності на уроках біології залежить від знанневого, пізнавального та особистісного потенціалу суб'єктів освітнього процесу. Самореалізація учнів як багатоаспектна категорія включає: пошукову, дослідницьку, аналітичну, виконавську, комунікативну та рефлексивну діяльність, залежить від методичного арсеналу вчителя та може відбуватися на різних рівнях.

Проектна діяльність забезпечує розкриття і зростання пізнавальних можливостей та здібностей учнів, підсилення мотиваційної складової процесу навчання, створення учнями творчого освітнього продукту і активізує самореалізацію як шлях до набуття компетентностей.

Перспектива подальших досліджень. Проблема самореалізації школярів на уроках біології потребує подальшого дослідження. Перспективним напрямом вважаємо розробку та обґрунтування дидактичних можливостей інформаційно-комунікативних технологій у контексті самореалізації учнів, ураховуючи пріоритетність дистанційного навчання в умовах сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

- Воронцова, Ж. В. (2006). Шляхи самореалізації учнів у навчально-виховному процесі дидактичними засобами. *Наукові записки кафедри педагогіки, XVI*, 53-60 (Vorontsova, Zh. V. (2006). Ways of self-realization of students in the educational process by didactic means. *Scientific notes of the Department of Pedagogy, XVI*, 53-60).
- Воронцова, Ж. В. (2008). *Самореалізація особистості старшокласника у процесі диференційованої навчальної діяльності* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09). Харків (Vorontsova, Zh. V. (2008). *Self-realization of a high school student's personality in the process of differentiated educational activity* (PhD thesis abstract). Kharkiv).
- Гармаш, С. А. (2004). *Педагогічні умови самореалізації особистості старшокласника у позакласній виховній роботі* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07). Харків (Harmash, S. A. (2004). *Pedagogical conditions of self-realization of a high school student's personality in extracurricular educational work* (PhD thesis). Kharkiv).
- Закон України «Про освіту» (*Law of Ukraine «On Education»*) (2017). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Зарицька, В. В. (2006). *Формування у старшокласників здатності до самореалізації* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07). Харків (Zarytska, V. V. (2006). *Formation of high school students' ability to self-realization* (PhD thesis abstract). Kharkiv).
- Левченко, Л. С. (1999). *Творча самореалізація старшокласників у науково-дослідницькій діяльності* (автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01). Харків (Levchenko, L. S. (1999). *Creative self-realization of high school students in research activities* (PhD thesis abstract). Kharkiv).
- Національна доктрина розвитку освіти України (*National Doctrine of Education Development of Ukraine*) (2012). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.
- Нова українська школа (*New Ukrainian school*) (2016). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
- Державний стандарт базової середньої освіти (*State standard of basic secondary education*) (2020). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>